

AQRAR SAHƏ MƏHSULLARININ İXRAC POTENSİALININ ARTIRILMASI PERSPEKTİVLƏRİ

Nərmin Mirzəzadə,

*Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin
Aqrobiznes və menecment kafedrasının assistenti
e-mail: narminmirzazada@gmail.com*

DOI: 10.30546/2706-7858.2024.111

UOT: 338.45, 339.5, 636/637

Xülasə. *Azərbaycanda kənd təsərrüfatı məhsullarına global tələbatın davamlı artması iqtisadi inkişaf üçün imkanlar yaradır. Ölkə əhəmiyyətli kənd təsərrüfatı potensialına malikdir və dövlətin aqrar siyasəti idxalı əvəzetmə, ərzaq ixracını stimullaşdırmağa imkan verir. Bu baxımdan yerli kənd təsərrüfatı məhsulları ixracının inkişafının əsas mümkün istiqamətlərinin araşdırılması aktualdır. Tədqiqatın əsas məqsədlərinə kənd təsərrüfatı məhsulları ixracının inkişafının məqsəduyğunluğunun əsaslandırılması, ixrac potensialının qiymətləndirilməsi və ərzaq istehsalının ixracyönümlü inkişaf perspektivlərinə dair tövsiyələrin hazırlanması daxildir. Məqalədə Microsoft Excel proqram təminatının imkanlarının tətbiqi ilə Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında ixraca təsir edən amillərin regressiya asılılığı müəyyən edilmiş və proqnozlaşdırılmışdır.*

Açar sözlər: *ixrac, istehsal, innovasiya, rəqabətqabiliyyətli, proqnoz.*

Key words: *export, production, innovation, competitiveness, forecast.*

Ключевые слова: *экспорт, производство, инновации, конкурентоспособность, прогноз.*

Müasir sosial-iqtisadi şəraitdə kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracının illik artımına nail olmaq üçün milli prioritetlər vacib rol oynayır. Bu məsələlərin həlli elmi dəstəyə ehtiyacı aktuallaşdırır. Avropa-Asiya İqtisadi İttifaqı ölkələrin aqrar ərzaq bazarının formalaşması və dünya bazarının qloballaşması şəraitində Azərbaycanın ərzaq məhsullarının ixracında rolunu və əhəmiyyətini artırmağa kömək etmişdir. Bu isə aqrar sahə məhsullarının ixrac fəaliyyətinin inkişaf perspektivlərinin elmi əsaslandırılmasını, resursların prioritet istiqamətlərdə cəmləşdirilməsini zəruri edir.

Tədqiqat işi xarici və yerli iqtisadçılar tərə-

findən hazırlanmış nəzəri, metodoloji prinsiplərə, ərzaq bazarının ixrac segmentinin inkişafının təhlilinə, ixracın artırılmasının səmərəli yollarını müəyyən edən təklif və tövsiyələrə əsaslanır. Tədqiqatın aktuallığı aşağıdakı aspektlərlə müəyyən edilir:

– *aqrar sahədə ixracın inkişafı üçün obyektiv ilkin şərtlərin olması, yüksək tələb və əhəmiyyətli ixrac potensialı, dövlətin aqrar siyasətinin yeni trayektoriyası və ixracyönümlü sahələrin inkişafını və ixracın artımını stimullaşdırmaq üçün əhəmiyyətli büdcə vəsaitlərinin ayrılması;*

– *aqrar sahə məhsulları ixracının inkişafına təsir edən şərait və amillərin elmi əsaslandırılması üzrə nəzəri və metodoloji vasitələrin olmaması;*

– *kənd təsərrüfatı istehsalının xüsusiyyətləri və regional fərqlər nəzərə alınmaqla ixrac potensialının qiymətləndirilməsi və s.*

Məhsulun idxalı əvəzetmə və ya ixracyönümlülük siyasətinin seçilməsinin məqsədəuyğunluğu ilə bağlı iqtisadçıların fikirləri bölünür. Neoklassik nəzəriyyənin nümayəndələri, eləcə də iqtisadi inkişaf istiqamətli nəzəriyyəçilər idxalı əvəzləmə və ixracın inkişafını dövlət proteksionizmi, inkişafın sonrakı nəticələri olaraq nəzərdən keçirirlər [1, s.459]. Onların işləri sübut edir ki, idxalın azaldılmasına və yerli istehsalçılar üçün rəqabət üstünlüklərinin yaradılmasına yönəldilmiş tarif və qeyri-tarif maneələrinin tətbiqi istehlak qiymətlərinin artmasına səbəb olur. Çünki rəqabətin azalması səbəbindən yerli istehsal bahalaşacaq və bu da öz növbəsində əhəlinin rifahının aşağı düşməsinə səbəb olacaqdır [2, s.37]. İxracın artırılması əmək məhsuldarlığının artmasına, məhsulun keyfiyyətinin beynəlxalq standartlara çatdırılmasına, kapitalın artım tempinin sürətləndirilməsinə, innovasiya proseslərinin intensivləşdirilməsinə və əməkhaqqının artmasına kömək edir [3, s.91].

Yerli və xarici iqtisadçıların tədqiqatlarının ümumiləşdirilməsinin nəticələri və kənd təsərrüfatında ixracın inkişaf tendensiyləri əsasında demək olar ki, ixracın artımı daha çox global tendensiylərə və bazar strukturlarının təşkilinin xüsusiyyətlərinə adekvat olan dövlət tənzimləmə alətlərinin mövcudluğuna əsaslanır [4, s.7]. Bu kontekstdə P.Kruqmanın yeni beynəlxalq ticarət konsepsiyası [5, s.74] oliqopolist strukturlara və diferensiallaşdırılmış mallara malik dünya bazarlarında istehsal miqyasının müsbət təsiri olduqda müəyyən proteksionist tədbirlərin tətbiqinin məqsədəuyğunluğunu sübut edir [6, s.200].

Metodologiya. Elmi işin məqsədi kənd təsərrüfatı məhsulları ixracının qiymətləndirilməsinin nəzəri və metodoloji prinsiplərinin işlənilib hazırlanmasıdır [7]. Qeyd olunan məsələlərin həllinə yönəldilmiş aşağıdakı vəzifələr qarşıya qoyulmuşdur:

– *kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatının ixracyönümlü inkişafı modelinin nəzəri, metodoloji prinsiplərə və dünya təcrübəsinə əsaslanan əhəmiyyətli ixrac potensialının olması;*

– *aqrar bazarların beynəlxalq münasibətlər sistemində, ixracyönümlülüyə, rəqabətqabiliyyətli*

dayanıqlı inkişafa əsaslanan metodoloji yanaşmanın təkli olunması;

– *aqrar bazarların ixracyönümlü seqmentlərinin inkişafı üçün perspektivli sahələrin ərazi fərqləndirilməsinə imkan verən istehsal, investisiya və xarici ticarət amillərinin qiymətləndirilməsi.*

Bu vəzifələrin həyata keçirilməsi kənd təsərrüfatının inkişafında yeni bir mərhələdir ki, bu da ixracyönümlü aqrar-sənaye kompleksinin modernləşdirilməsi üçün istiqamət, iqtisadi artım və global ərzaq bazarında mövqelərin möhkəmləndirilməsi mexanizmi rolunu oynayır.

İqtisadi tədqiqatlarda sistemli yanaşmanın əhatə dairəsinin genişləndirilməsi kənd təsərrüfatının xüsusiyyətlərinin, fəaliyyət qanunauyğunluqlarının, ixraca təsir edən müxtəlif amillərin bir-biri ilə əlaqələrini müəyyən etmək və bu sahənin inkişafı ilə bağlı qərarlar qəbul etmək baxımından riyazi modelləşdirmə üsullarından istifadəni zərurətə çevirir. Ümumiyyətlə, aqrar sahənin inkişafının elmi təminatı müxtəlif konseptual müddəalarla yanaşı, iqtisadi-riyazi modellərindən istifadəni tələb edir. Qeyd etmək lazımdır ki, aqroekosistemlərin fəaliyyəti və inkişafının modelləşdirilməsində bir sıra üstünlüklər mövcuddur [8, s.6]. Belə məqamlardan biri modeli qurmaq üçün iqtisadi-riyazi üsulların seçilməsinin düzgünlüyüdür. Bundan əlavə, kənd təsərrüfatı məhsullarının ixrac potensialının artırılması və proqnozlaşdırılması ilə bağlı keyfiyyətə yeni modellərinin işlənilib hazırlanmasını zəruri edir. Bu baxımdan ekonometrikanın tətbiq etdiyi modellərinin istifadə edilməsi daha perspektivli olduğundan tədqiqatda Microsoft Excel proqram təminatının imkanlarının tətbiqi ilə Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında ixrac amillərinin reqressiya asılılığının müəyyən edilməsi və proqnozlaşdırılması nəzərdə tutulur.

Kənd təsərrüfatı landşaftın, ekosistemin müxtəlifliyinin qorunub saxlanılmasına, iqtisadi rifahın yüksəldilməsinə töhfə verməklə yeni istehsal sahələrinin yaradılması və istehsalın modernləşdirilməsi, yeni texnika və texnologiyaların mənimsənilməsi, istehlak bazarının kənd təsərrüfatı məhsulları ilə təmin olunması və bunların nəticəsində ixrac potensialının yüksəldilməsi kimi mühüm vəzifələri yerinə yetirir. Bu

baxımdan kənd təsərrüfatı məhsulları ixracına təsir edən amillərin müəyyən edilməsi, onların təsirinin kəmiyyətə qiymətləndirilməsi mühüm məsələlərdən biri kimi aktuallığını qoruyur [9, s.438].

İnvestisiya qoyuluşlarının həcmi geniş təkrar istehsalın həyata keçirilməsində, eləcə də yeni texnika və texnologiyaların tətbiqində müstəsna rol oynayır. Kənd təsərrüfatında istehsal fondlarının əlverişsiz şəraitdə işləməsi onların daha sürətli köhnəlməsinə səbəb olur. Bu baxımdan texniki-iqtisadi parametrləri yüksək olan əsas istehsal fondlarının istehsalata cəlb edilməsi daim aktualdır. Əsas istehsal fondlarından səmərəli şəkildə istifadə edilməsi həm istehsal prosesi üçün, həm də məhsulların daşınması, saxlanması və satışı mərhələlərində öz əhəmiyyətliyi ilə fərqlənir [10, s.103]. Qeyd edilənləri nəzərə alaraq adı çəkilən hər bir amilin istehsalatı təsirini müəyyən edək.

Cədvəl 1.

İxrac potensialı və ona təsir edən amillərin dinamikası

İllər	İxrac potensialı, mln ABŞ dolları	Ümumi məhsul, mln manat	Əsas fondlar, mln manat	İnvestisiya qoyuluşu, mln manat
2012	308.7	4844.6	5611.9	648.8
2013	303.6	5244.6	5852.3	574.3
2014	334.4	5225.8	6106.4	363.9
2015	338.2	5635.3	6355.2	355.4
2016	390.8	5632.4	6891.2	325.1
2017	530.9	6580.0	7141.2	617.8
2018	596.8	7010.0	7441.1	764.4
2019	649.1	7836.7	8379.9	769.5
2020	643.8	8428.9	8524.0	520.6
2021	674.8	9163.4	9230.3	341.9
2022	719.6	10984.2	10118.4	408.0

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi məlumatları [11]

Cədvəl 2.

Çoxamilli xətti regressiya modeli

Regressiya statistikası	
Çoxsaxəli R (çoxlu R)	0.986984917
R ² təyin əmsali	0.974139226
Normallaşdırılmış R (normallaşdırılmış R)	0.963056037
Standart səhv	31.74062862
Müşahidələr	11

Variasiya təhlili					
	DF	SS	MS	F	F-importance
Regressiya	3	265649.2547	88549.75158	87.89341	6.40994E-06
Qalıq	7	7052.272535	1007.467505		
Ümumi	10	272701.5273			

Mənbə: MS Office Excel proqramından istifadə edərək müəllif tərəfindən hesablanmışdır

Cədvəl 3.

Aqrar sahə məhsullarının ixrac potensialına təsir edən amillər üçün çoxamilli reqressiya modelinin nəticəsi

	Əmsal	Standart sapma	T-statistika	P-əhəmiyyəti	Aşağı 95%	Yuxarı 95%
Kəsişmə	-554.669	110.568	-5.016	0.001	-816.123	-293.215
X₁	-0.038	0.031	-1.198	0.269	-0.113	0.037
X₂	0.159	0.042	3.767	0.007	0.059	0.259
X₃	0.263	0.060	4.385	0.003	0.121	0.405

Mənbə: MS Office Excel proqramından istifadə edərək müəllif tərəfindən hesablanmışdır

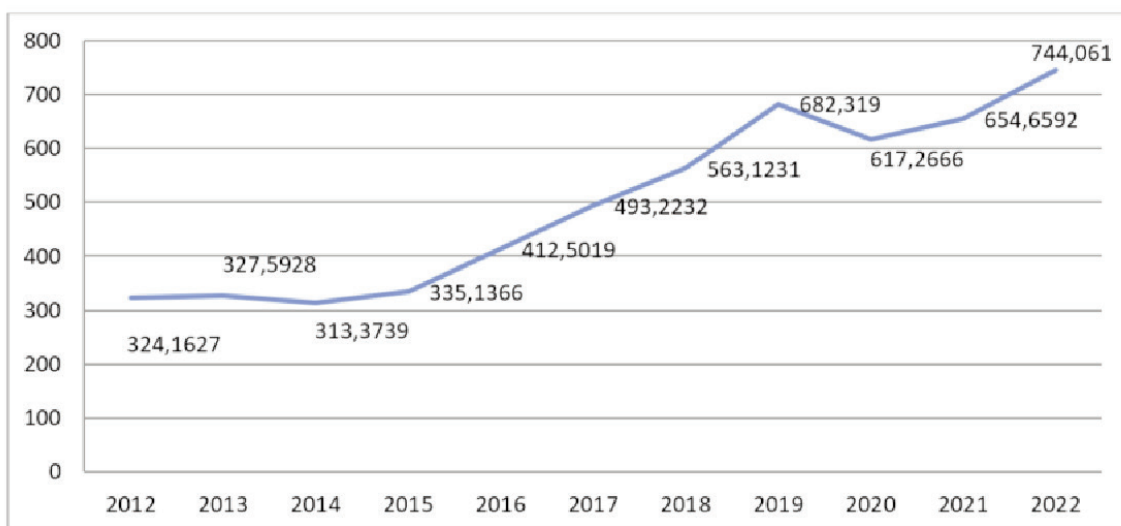
Tədqiq olunan dövr üzrə göstəricilər arasındakı korrelyasiya əmsalı $r = \sqrt{(R^2)} = \sqrt{(0.9630)} = 0.9813$ olduğundan Çeddok şkalasında $r=0.9-0.99$ olmasına [12, s.256] əsasən, Azərbaycan Respublikasında aqrar sahə məhsullarının ixrac potensialı ilə ümumi məhsulun həcmi, əsas fondların dəyəri, investisiya qoyuluşu arasında olduqca yüksək korrelyasiya asılılığı vardır. Təyin əmsalı $R^2=0.9741$ olması onu göstərir ki, approksimasiya olduqca yüksəkdir. Determinasiya əmsalının $R^2=0.9741$ olması o deməkdir ki, müvafiq reqressiya tənliyi 97,4% dispersiya nəticə göstəriciləri ilə, 2,6%-i isə digər amillərin təsiri ilə izah edilir. Determinasiya əmsalının yüksək olması reqressiya tənliyinin ilkin verilənləri daha yaxşı ifadə etməsi və nəticə amilinin daha çox hissəsinin (97,4%) modelə daxil olan amillər hesabına izah edilməsi ilə əlaqədar olduğunu göstərir. Aqrar sahə məhsullarının ixrac potensialı ilə ona təsir edən amillər arasındakı xətti funksional asılılığı aşağıdakı reqressiya tənliyi ilə ifadə etmək olar:

$$Y = -554.669 - 0.038X_1 + 0.159X_2 + 0.263X_3$$

Alınmış reqressiya modeli əsasında aşağıdakı qrafikdə kənd təsərrüfatı məhsullarının ixrac potensialını müəyyən edək.

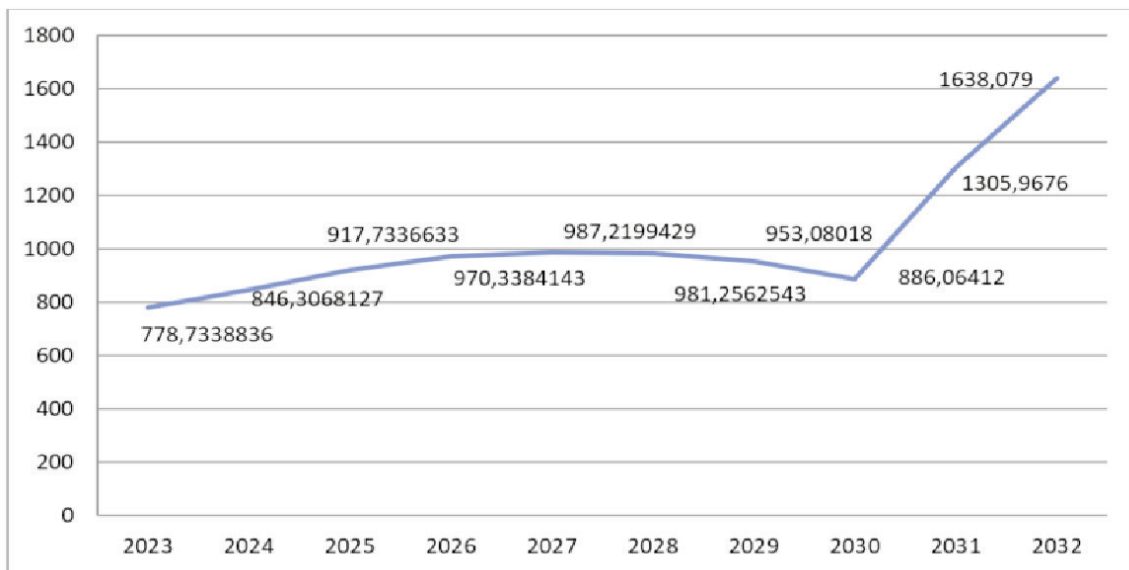
Qrafik 1.

İxrac potensialının reqressiya modeli üzrə səviyyəsi

Tənlikdən istifadə edərək 2023 – 2033-cü illər üzrə ixrac səviyyəsini proqnozlaşdıraraq.

Qrafik 2.
İxrac potensialının regressiya modeli üzrə proqnoz göstəriciləri

Aqrar sahə məhsullarının ixrac potensialının dinamikası göstərir ki, müqayisənin aparıldığı 2012 – 2022-ci illərdə ixrac potensialı 2,3 dəfə artmışdır. İxracı yuxarıda adı çəkilən amillərin regressiya modeli üzrə təsiri ilə ixracın 2,2 dəfə artması mümkündür. Növbəti illər üçün, yəni 2023 – 2032-ci illərdə istehsalın 2,1 dəfə artacağını proqnozlaşdırmaq olar.

Nəticə. Araşdırmalar əsasında aşağıdakı nəticələri ümumiləşdirmək olar. Nəzəri baxımdan kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracının inkişaf perspektivləri haqqında elmi fikirlərə, təkcə dövlət proteksionizmi metodlarının öyrənilməsinə, yəni ənənəvi neoklassik yanaşmalara deyil, həm də yeni inkişaflara, o cümlədən P.Kruqmanın yeni ticarət nəzəriyyəsi çərçivəsində təklif edilənlərə əsaslanmaq lazımdır. Bu nəzəriyyə dünya iqtisadiyyatı ilə səciyyələnən kənd təsərrüfatı üzrə dövlətin strateji siyasətinə, eləcə də modernləşməyə və müasir innovativ istehsal texnologiyalarına keçidə aiddir. Instrumental baxımdan isə idxalı əvəzetmədən ixrac bazaryönümlülüyünə keçidin effektivliyini təhlil etmək üçün tədqiqat, aqrar sahədə idxalı əvəzləmə siyasətinin effektivliyinin qiymətləndirilməsində metodoloji vasitələri təkmilləşdirdi [13, s.7] və ixracı xarakterizə edən əmsalların istifadəsini təklif etdi. Hesablamalar göstərir ki, mövcud vəziyyətdə ümumi məhsulun, əsas fondların və investisiya qoyuluşlarının artması aqrar sahə məhsullarının ixracının yüksəlməsi ilə nəticələ bilər. Bu isə investisiya qoyuluşlarının həm ixrac prosesində, həm də yeni texnika və texnologiyaların əldə edilməsi ilə əsas istehsal fondlarının dəyərinin yüksəlməsində xüsusi əhəmiyyətini təsdiq edir. Təbii ki, innovativ texnologiyaların mövcudluğu təkcə istehsalə təsir etmir, eyni zamanda ondan səmərəli şəkildə istifadə məhsul istehsalının artımı ilə ixracını şərtləndirən başlıca amillərdəndir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Marcusen J.R. Multinational Firms and the theory of international trade. New York, Harper & Row, 2002, p.682.
2. Найденова Н.В., Шкрябина А.Е. Эволюция теорий и концепций внешней торговли в экономических исследованиях XX века. Вестник СГСЭУ, 2018, №4 (73), с.36-39.
3. Линдерт П.Х. Экономика мирохозяйственных отношений. Москва, Университеты «Прогресс», 1992, с.87-112.
4. Серков А.Ф., Чекалин В.С. Увеличение экспорта сельскохозяйственной продукции в системе стратегического планирования развития промышленности. Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий, 2018, №12, с.6-9.

4. Helpman E., Krugman P. Trade policy and market structure. Cambridge, MA:MIT Press, 1989, p.191.
5. Krugman P. Strategic Trade Policy and the New International Economy. Cambridge, MA:MIT Press, 1986, p.313.
6. <https://cyberleninka.ru/article/n/klyuchevye-napravleniya-razvitiya-eksporta-v-selskom-hoz-yaystve-rossii-regionalnyy-aspekt>
7. Amrahov V.T., Mirzazade N.Q., Taghiyev M.Z., Muradov R.C., Hamidov A.V., Karimova M.H. Modeling and forecasting of agricultural production. Journal of law and sustainable development, 2023, v.11, n.7. <https://ojs.journalsdg.org/jlss/article/view/625/547>.
8. Черданцев В.П., Заглядова М.Х. Факторы, влияющие на эффективность управления агропромышленным комплексом региона. Фундаментальные исследования. 2015, №7-2, с.436-439.
9. Amrahov V.T. Assessment of risks in agrarian entrepreneurship. Mitteilungen Klosterneuburg. 2022, 72.(6), pp.99-107.
10. <https://www.stat.gov.az/>
11. Yadigarov T.A. MS Excel və proqram paketlərini nəzərdən keçirən əməliyyatlar tədqiqatı və ekonometrik problemlərin həlli: nəzəriyyə və təcrübə. Bakı, "Avropa" nəşriyyatı, 2019, s.352.
13. Матвеева Л.Г., Чернова О.А., Климук В.В. Оценка эффективности политики замещающей экономики в промышленности: методический инструментарий. Известия Дальневосточного Федерального Университета, Экономика и менеджмент, 2015, №3 (75). с.3-14.

N.Mirzazade

Prospects for increasing the export potential of agricultural field products

Abstract

The continuous increase in global demand for agricultural products creates opportunities for economic development in Azerbaijan. The country has significant agricultural potential, and the state's agrarian policy allows to stimulate food exports instead of imports. From this point of view, it is important to examine the main possible directions of the development of the export of local agricultural products. The main objectives of the research include justification of the feasibility of agricultural export development, assessment of export potential and preparation of recommendations on export-oriented development prospects of food production. In the article, the regression dependence of the factors affecting export was determined and predicted based on the data of the State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan using the capabilities of Microsoft Excel software.

Н.Мирзаде

Перспективы повышения экспортного потенциала продукции сельского хозяйства

Аннотация

Постоянное увеличение мирового спроса на сельскохозяйственную продукцию создает возможности для экономического развития в Азербайджане. Страна обладает значительным сельскохозяйственным потенциалом, а аграрная политика государства позволяет стимулировать экспорт продовольствия вместо импорта. В связи с этим представляется актуальным рассмотреть основные возможные направления развития местного аграрного экспорта. Основными задачами исследования являются обоснование целесообразности развития экспорта сельскохозяйственной продукции, оценка экспортного потенциала и подготовка рекомендаций по экспортоориентированным перспективам развития производства продуктов питания. В статье на основе данных Государственного Комитета по Статистике Азербайджанской Республики с использованием возможностей программного обеспечения Microsoft Excel определена и спрогнозирована регрессионная зависимость факторов, влияющих на экспорт.